

Київський університет імені Бориса Грінченка

КОЛЯДЕНКО ОЛЬГА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК: 37.091.4-051Грінченко:94(477)"18/19"(043.3)

**ПОГЛЯДИ БОРИСА ГРІНЧЕНКА ЩОДО РІДНОМОВНОЇ (УКРАЇНСЬКОЇ)
ШКОЛИ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ – 2021

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Київському університеті імені Бориса Грінченка, м. Київ.

Науковий керівник: доктор педагогічних наук, професор
Дічек Наталія Петрівна,
Інститут педагогіки Національної академії
педагогічних наук України,
завідувач відділу історії та філософії освіти.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Кравченко Оксана Олексіївна,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини,
декан факультету соціальної та психологічної освіти;

кандидат педагогічних наук
Дутко Олена Миколаївна,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка,
старший викладач кафедри педагогіки
та управління навчальним закладом.

Захист відбудеться 13 квітня 2021 року о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.133.01 у Київському університеті імені Бориса Грінченка за адресою: 04053, м. Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Київського університету імені Бориса Грінченка (04212, м. Київ, вул. Маршала Тимошенка, 13-Б) та на сайті kubg.edu.ua.

Автореферат розісланий «12» березня 2021 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. А. Венгловська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Для суспільно-політичного, національно-культурного життя в Україні у добу її незалежності характерним стало масове тяжіння громадян до освоєння національних духовних джерел, до поглиблення знання про своє історичне коріння, а, отже, актуальним для науковців-гуманітаріїв є задоволення культурних та освітніх потреб українців у свідомому поцінюванні національних культурних надбань, у долученні до віковічних традиційних цінностей, створених українським народом упродовж тисячоліть.

У суспільній свідомості, зокрема у педагогічній, виникають нові пріоритети. Освіченість і шанобливе ставлення до свого коріння є не лише ментальним надбанням українців. Соціально затребуваними стають такі якості особистості, як громадянськість та патріотичність, у формуванні яких великого значення набуває багатий досвід кращих українських попередників-просвітителів. Серед них одне з чільних місць займає Борис Грінченко (1863–1910) – видатний український письменник, літературознавець, педагог, учений, історик, перекладач, мовознавець, лексикограф, соціолог, етнограф, журналіст, громадський діяч, який уособив зразок безкомпромісного служіння українській національній ідеї, творенню соборної незалежної Української держави.

У багатогранній національно орієнтованій діяльності Б. Грінченка, окрім літературної творчості, одними з ключових напрямів були дієве вирішення проблем рідномовної шкільної освіти і рідномовного просвітництва широких кіл українського населення. Вивчення праць діяча засвідчує, що свою роботу у цій царині він зосереджував на таких конкретних аспектах, як: відстоювання рідномовного навчання і виховання українських дітей, забезпечення національної спрямованості змісту та організації освіти, доцільний добір дидактичних методів та форм навчання дітей і просвіти дорослих, розвиток українознавства і як завдання школи, і як наукового напрямку. Настанови Б. Грінченка не лише є національним надбанням освіти, а й дедалі частіше застосовуються сучасними вихователями закладів дошкільної освіти, учителями, викладачами закладів вищої освіти безпосередньо у контексті формування національно-патріотичного світогляду дітей та молоді.

Поняття *«просвітництво»* у вимірі становища українців в умовах Російської імперії (XIX – перші десятиліття XX ст.) у дисертації тлумачимо як своєрідний громадсько-національний рух, спрямований на поширення освіти й елементарних знань серед дорослого неграмотного українського населення, причому насамперед найважливішим засобом спілкування і пізнання – рідною, українською мовою. Водночас українське просвітництво у зазначений історичний час – це й ідейна, національно орієнтована громадська течія, учасники якої у різний спосіб сприяли поширенню серед переважно неписьменного українського люду знань та української ідеї самостійності, сподіваючись, що воно стане ґрунтом здобуття політичної свободи і рівних громадянських прав українців.

Відповідно, поняття *«шкільництво, школа»* у вимірі досліджуваного історичного часу тлумачимо як розмаїття освітньо-педагогічних заходів і діяльність організацій (насамперед різних типів початкових шкіл, недільних, земських освітніх

осередків, бібліотек, видавництв), засобами яких передові українці реалізували прагнення поширювати рідномовну початкову освіту, причому шкільництво (у різних формах) тих часів охоплювало і дітей, і неписьменних дорослих. У контексті досліджуваної історичної доби процеси просвітництва і шкільництва розглядаємо у певному поєднанні внаслідок їх спорідненості спільною ідеєю рідномовності і формування національної свідомості українців.

Аналіз джерельної бази публікацій, присвячених різним аспектам життя (біографії), творчої спадщини й просвітницької діяльності Б. Грінченка, засвідчив наявність розмаїтого та кількісно великого масиву інтерпретаційних розвідок різного масштабу і формату. Написано значну кількість дисертацій, переважно з галузі філологічних наук (В. Яременко (1969), А. Погрібний (1970), С. Процюк (1994), М. Малиш (1994), Л. Козар (1997), В. Стаєєва (1998), Н. Коломієць (2000), М. Кравченко (2001), О. Вовк (2011), І. Погребняк (2013), С. Євтушенко (2013), Д. Єсипенко (2013), А. Хоптяр (2013)); історичних наук (Н. Зубкова (1994), Н. Родінова (2007), А. Хомутенко (2008)); з культурології (Н. Кобижча (2013)); із соціальних комунікацій (М. Одінцова (2014)).

Серед численних науково-публіцистичних видань виокремлюємо ті, в яких висвітлено: життєвий шлях Б. Грінченка (Ю. Єненко (1988, 1994), А. Погрібний (1988)) та його участь у громадсько-політичному русі (В. Чорновіл (1963), Л. Сахно (1969), В. Борисенко (1980), Б. Пастух (1998)); охарактеризовано літературну спадщину діяча (Є. Єфремов (1910, 1913), Г. Гриценко (1960), В. Погребенник (1988), А. Погрібний (1990), В. Яременко (1993)) та лінгвостилістичні особливості текстів його творів (М. Кравченко (2000), В. Задорожний (2014)).

У процесі пошуку джерел виявлено тематично дотичні до досліджень педагогічних ідей Б. Грінченка дисертації Н. Борисенко (2006) та О. Барліт (2009), присвячені природовиховним питанням у шкільній освіті (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.), але таких питань у дисертації ми не розглядали.

З'ясовано, що педагогічні ідеї Б. Грінченка цілеспрямовано вивчали С. Єфремов (1910), В. Дурдуківський (1929), М. Веркалець (1990), А. Животенко-Піанків (1999), а також досліджували у дисертаційних роботах О. Неживий «Педагогічна спадщина Бориса Грінченка» (1994) і К. Тимошенко «Просвітницько-педагогічна діяльність Б.Д. Грінченка на Слобожанщині» (2008).

Однак аналіз текстів згаданих праць і дисертацій доводить, по-перше, що в них досліджено і висвітлено насамперед *діяльність* педагога і просвітителя, і лише оглядово, контекстно подано деякі його освітні погляди, тобто відсутній їх системний і цілісний аналіз. По-друге, згадані дослідники не мали можливості, з об'єктивних обставин, використати у всій повноті джерела й архівні матеріали, відкриті й оприлюднені у ХХІ ст. Крім того, зовсім не дослідженим залишається й здобуток Б. Грінченка як літописця історії української народної освіти, а також не обґрунтовано освітньо-філософські засади його спадщини. Таким чином, міркування Б. Грінченка щодо засад і завдань рідномовної школи у всій їх повноті досі не розкриті у системній цілісності, хоча це є актуальним завданням не лише з огляду на важливість історичної реконструкції поступу української освітньої думки і загалом культурних традицій, а й доцільності сучасного поширення педагогічних настанов Б. Грінченка, сповнених національним сенсом. Його погляди на шляхи

розбудови української школи – це оригінальний синтез європейських ідей про організацію навчання й виховання дітей і молоді та національної культурної неповторності. Отже, актуальність феномена самобутніх освітніх поглядів Б. Грінченка та істотні прогалини у їх дослідженні й зумовили вибір теми дисертаційної роботи **«Погляди Бориса Грінченка щодо рідномовної (української) школи (остання третина XIX – початок XX століття)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до тематичного плану наукових досліджень Київського університету імені Бориса Грінченка «Філософські, освітологічні та методичні засади компетентнісної особистісно-професійної багатопрофільної університетської освіти» (державний реєстраційний номер 0110U006274).

Тему дисертації затверджено Вченою радою Київського університету імені Бориса Грінченка (протокол № 1 від 28.01.2016 р.) й узгоджено в Міжвідомчій раді з координації досліджень у галузі освіти, педагогіки і психології Національної академії педагогічних наук України (протокол № 2 від 23.02.2016 р.).

Мета дослідження – розкрити погляди Бориса Грінченка на засади роботи рідномовної (української) школи і шляхи рідномовної просвіти українського народу в умовах його підросійського імперського існування.

Для досягнення мети визначено такі **завдання**:

1. Здійснити історіографічний аналіз джерельної бази досліджень, присвячених спадщині Б. Грінченка й охарактеризувати інтерпретаційні образи діяча.

2. Висвітлити ідеї просвітника щодо мети і завдань діяльності рідномовної народної школи (остання третина XIX – початок XX ст.).

3. Охарактеризувати погляди Б. Грінченка на роль рідномовної книги (навчальної і просвітньої) у контексті досліджуваного історичного часу.

4. Схарактеризувати внесок Б. Грінченка як літописця народної школи і просвіти українського населення в умовах російського царату.

5. Висвітлити значення етнографічного доробку Б. Грінченка як складника просвітницької й педагогічної діяльності.

Поняття «погляди» розуміємо як авторські судження, думки Б. Грінченка про освітні і просвітні проблеми доби.

Об'єкт дослідження – українська школа і просвіта українського народу у другій половині XIX – на початку XX ст.

Предмет дослідження – педагогічні погляди і просвітні ідеї Б. Грінченка щодо рідномовної освіти українців та форми їх творчої реалізації.

Хронологічні межі дослідження охоплюють роки педагогічної і просвітницької діяльності Бориса Грінченка: остання третина XIX – початок XX ст. *Нижньою межею* є 1881 р. – початок учителювання Б. Грінченка, *верхньою межею* – 1910 р., передчасний відхід просвітника у вічність.

Теоретичну основу дослідження становлять положення про методологічні засади сучасних історико-педагогічних досліджень (О. Адаменко, Л. Ваховський, Н. Гупан, Н. Дем'яненко, Н. Дічек, Я. Калакура, О. Сухомлинська, О. Олексюк), студії з розвитку української школи і вітчизняної педагогічної думки (Н. Антоненко, Л. Березівська, Н. Дічек, О. Драч, І. Зайченко, Г. Іванюк, Н. Коляда, О. Кравченко,

Н. Побірченко, Л. Хоружа), праці відомих грінченкознавців (М. Загірня, С. Єфремов, А. Погрібний, В. Огнев'юк, В. Яременко, А. Мовчун, В. Погребенник) та численні праці дослідників-грінченкознавців, чий напрацювання використано або згадано у тексті дисертації та списку джерел (понад 550 одиниць).

Для досягнення мети та реалізації завдань використано комплекс **методів** дослідження, зокрема, *загальнонаукові*: аналіз, синтез, зіставлення, систематизація, узагальнення відомостей з документальних, архівних матеріалів і друкованих джерел та структурування матеріалів дисертації, формулювання узагальнень і висновків; конкретно-наукові – *біобібліографічний*, що уможливив з'ясування ролі і внеску Б. Грінченка, а також його сучасників – одностумців та ідейних опонентів – у формування і реалізацію національної ідеї засобами шкільництва і просвітництва; *історико-генетичний*, що використовувався для простеження генези і розвитку народоосвітних, культурологічних і суспільно-політичних поглядів Б. Грінченка; *історико-системний*, використання якого забезпечило різнобічне усистемлене охоплення предмету дослідження і поглиблення знань про історичний контекст (виникнення і розвиток національно-культурного поневолення українців у межах Російської імперії, розгортання гуманітарно-ідейного супротиву гнобленню); *нарративний*, який дав змогу реалізувати виклад матеріалу з урахуванням хронології досліджуваних фактів і подій.

Джерельну базу дослідження становлять писемні джерела, групування, систематизація і характеристика яких подано у 5 підрозділах першого розділу рукопису дисертації.

Наукова новизна й теоретичне значення одержаних результатів полягає у тому, що *вперше* системно і цілісно розкрито погляди Б. Грінченка на діяльність української народної школи і способи її трансформації на національно орієнтованих засадах та шляхи здійснення в умовах владно-цензурних заборон рідномовної просвіти українського народу у період останньої третини ХІХ – початку ХХ ст.; *доведено* сформування окремої галузі в українському гуманітарному знанні – грінченкознавства – і *розроблено* періодизацію (виокремлено й охарактеризовано 5 періодів, що охоплюють історичний час з 1885 р. по 2020 р.) його розгортання за критерієм зміни ідеологічного підґрунтя історіографічних парадигм дослідження і відображення життєтворчості Б. Грінченка; *охарактеризовано* дидактико-педагогічні погляди просвітника на початкову освіту дітей-українців (якнайширше унаочнення навчання, реалізація принципу природовідповідності, головне – забезпечення принципу народності як запоруки формування національної самоідентифікації дитини), а також його погляди на засоби просвіти українського народу (видання народоосвітніх книг, укладання словника української мови, розширення етнографічного вивчення надбань українців); *розкрито* внесок Грінченка-літописця української школи і просвіти українського народу у другій половині ХІХ – початку ХХ ст.;

уточнено на підставі вивчення епістолярної спадщини витoki національного світогляду Б. Грінченка;

подальшого розвитку (на авторських засадах) набуло тлумачення понять «просвітництво», «шкільництво, школа», підпорядкованих специфіці досліджуваного історичного часу.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в упровадженні узагальнених і синтезовано-сконцентрованих матеріалів про культурно-освітній внесок Б. Грінченка у розвиток рідномовної школи на українських землях Російської імперії, про його внесок як свідка-документаліста у відображення стану тогочасної освіти українських дітей і дорослих, про обґрунтування ним культурно-освітніх потреб українського народу, шляхів розвитку української мови і літератури на зламі століть в оновлення змісту навчальних дисциплін «Педагогіка», «Історія педагогіки», тематик курсових і дипломних робіт для студентів спеціальностей першого (бакалаврського) рівня, а також під час проведення тематичних кураторських годин, сесій «Історико-педагогічних студій». Результати дослідження **впроваджено** в освітній процес закладів вищої освіти України, що засвідчено відповідними документами Київського університету імені Бориса Грінченка (акт про впровадження № 72-н від 03.12.2020 р.), Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка (акт про впровадження № 3804 від 09.12.2020 р.), Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (акт про впровадження № 01-23/266 від 07.12.2020 р.).

Апробація результатів дисертації. Результати наукового дослідження обговорювались на засіданнях кафедри теорії та історії педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка, на звітних конференціях Інституту педагогіки Національної академії педагогічних наук України (2016, 2017, 2020 рр.). Усі структурні частини роботи апробовано в публікаціях у наукових виданнях, включених до переліку фахових видань України, затверджених наказом МОН України, а також зарубіжному виданні. Теоретичні результати дослідження висвітлено в доповідях на різного рівня конференціях, зокрема, *міжнародних*: IX Міжнародна науково-практична конференція «Сучасна наука: теорія і практика» (Київ, 2016), «Paradigmatic view on the concept of world science»: Collection of scientific papers «Л'ОГОΣ» with Proceedings of the International Scientific and Practical Conference (Toronto, Canada, 2020); «Specialized and multidisciplinary scientific researches»: Collection of scientific papers «Л'ОГОΣ» with Proceedings of the International Scientific and Practical Conference (Амстердам, 2020); *всеукраїнських*: «Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки»: VI щорічна Всеукраїнська науково-практична конференція (Київ, 2016), «Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції» (Київ, 2020), «Історія та філософія освіти в незалежній Україні: здобутки і стратегії» (Київ, 2020); «Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки за 2020 рік» (Київ, 2020).

Публікації. Основні наукові результати дослідження викладено у 12 одноосібних публікаціях, серед яких 5 статей надруковано у фахових виданнях України, 1 – у зарубіжному періодичному виданні, 6 – у збірниках матеріалів конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, 3 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 276 сторінок, з них 205 – основного тексту. Список використаних джерел налічує 557 позицій (з них 6 –

іноземними мовами, 27 – архівні справи, 3 – електронні інформаційно-освітні ресурси).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, проаналізовано ступінь розробленості проблеми; визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, хронологічні межі й методи дослідження; висвітлено наукову новизну, практичне значення одержаних результатів, подано відомості про апробацію результатів дослідження, публікації, структуру та обсяг дисертації.

У першому розділі **«Творча спадщина Бориса Грінченка як наукова проблема»** висвітлено історіографію та джерельну базу дослідження, проведено аналіз науково-педагогічних матеріалів і дисертацій, монографій, архівних документів, збірок, періодичних видань, історико-педагогічної, педагогічної літератури, що безпосередньо пов'язані з темою дисертаційної роботи.

Джерельний пошук та історіографічний аналіз зібраних джерел, присвячених вивченню життя (біографії), різнобічної громадсько-просвітницької, педагогічної діяльності, літературно-публіцистичної творчості Б. Грінченка дав підстави стверджувати, що, за понад 100 років (з 1885 р. й донині) грінченкознавчих досліджень в Україні виокремилася і сформувалася самостійна галузь гуманітарного знання – грінченкознавство. Його утворюють численні, різні не лише за тематикою, а й за форматом, праці – біографічно-персоналістичні (свідчення, спогади, епістолярій), аналітико-інтерпретаційні (монографії, дисертації, нариси, наукові статті, рецензії), популяризаторські (ювілейні статті і замітки), – спрямовані на розкриття внеску Б. Грінченка в українську культуру й освіту, у громадський національний рух за українську ідею самостійності у період останньої третини ХІХ – початку ХХ ст.

Вивчення джерел доводить, що свідомо (і несвідомо) автори розмаїтих розвідок про Б. Грінченка формували чи створювали той чи той його образ як суспільно-історичної персоналії. Встановлено, що, по-перше, оцінки життєтворчості Бориса Дмитровича у присвячених йому студіях зазнавали істотних коливань: від повного схвалення і глорифікації до негативної, необ'єктивної чи ідеологічно заангажованої критики; по-друге, зафіксовано й роки практично повного забуття або замовчування його особи і творчості, національно-громадської діяльності (друга половина 1930-х – перша половина 1950-х років). Зміни оцінних суджень були зумовлені специфікою суспільно-політичного й культурного життя українського соціуму у різні історичні відтинки часу, починаючи з останньої третини ХІХ ст. і закінчуючи ХХІ ст. На цій підставі виокремлено і схарактеризовано 5 основних періодів у розгортанні грінченкознавства.

На основі аналізу текстів авторів-грінченкознавців виокремлено кілька інтерпретаційно-дискурсивних образів Бориса Грінченка, які формувалися на основі відмінностей в ідейно-методологічних підходах дослідників, а також залежали від того, яку сферу з багатогранної діяльності або творчості Б. Грінченка вивчав той чи той дослідник. Зокрема, виокремлено:

– образ громадського діяча – безкомпромісного патріота, борця за інтереси українського народу й видатного літератора і публіциста, образ до певної міри іконізований, і створений, особливо у перші роки по його смерті, у працях його друзів та соратників;

– образ, переважно, літературного діяча – «шароварного просвітника», який поступово зазнав ще більшої оцінної негачії, і трансформувався в образ «войовничого націоналіста» й у творчості, й у громадській діяльності (ранньорадянський час – перша половина 1930-х років). Вплив радянської ідеології, згідно з якою до оцінки історичних діячів підходили з позицій пріоритету класового, пролетарського та інтернаціоналізованого підходів, сприяв створенню такого образу на дослідників.

– об'єктивно-критичний образ відданого борця за українську ідею та український народ; самобутнього українського письменника, етнографа, ентузіаста рідномовної видавничої справи, а головне – видатного педагога на ниві народної рідномовної освіти і просвіти. Такий образ створювався у грінченкознавстві поступово, починаючи з 1980-х років, і набув нового імпульсу у добу незалежності України. Поглиблення образу Б. Грінченка – багатогранного українського культурно-освітнього діяча – продовжується й нині, актуалізуючись в умовах розбудови суверенної Української держави.

У контексті висвітлення стану культурного буття українців у суспільно-історичних обставинах їхнього життя у підросійській імперській підлеглості розкрито драматизм української освітньо-культурної ситуації у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., спричинений уведенням в дію Валуєвського циркуляру (1863 р.) та Емського царського указу (1876 р.). Аргументовано визначну роль П. Куліша, Т. Шевченка, М. Драгоманова, Б. Грінченка у відстоюванні національних інтересів українського населення імперії, а також в обґрунтуванні потреби запровадження рідномовної освіти українських дітей (у народних школах) і рідномовної просвіти неписьменних дорослих.

Показано, що Б. Грінченко безкомпромісно відстоював необхідність вживання української мови не лише в освітньо-просвітній сфері, а й у літературі, церковних відправах, у наукових студіях, у щоденному спілкуванні (мав на увазі українську інтелігенцію), оскільки вважав мову основоположним націєтворчим чинником; обстоював думку щодо розвитку мови разом із суспільними інституціями, що й сприяє забезпеченню її поліфункціональності.

Шляхом формування в українців національної самоідентифікації і україноорієнтованої свідомості Б. Грінченко, у першу чергу, вважав поширення української мови, а засобами, що цьому якнайкраще сприяли, визнавав шкільну освіту і народну просвіту, які у його спадщині постають двома, взаємопов'язаними ідеєю р і д н о м о в н о с т і, аспектами однієї ключової мети – відродження і розвитку української нації.

Доведено, що, завдяки просвітницькій діяльності патріотично налаштованих українських громадських діячів, таких як Б. Грінченко, українське населення знайомилося із національними культурними надбаннями, прилучалося до здобутків своєї культури, що було важливою умовою утвердження національної

самосвідомості українців, збереження їх самобутньої культури та культурного росту.

Засобами шкільництва і просвітництва, як засобами збереження і передачі наступним поколінням національної ідентичності, національної культури і традицій, Б. Грінченко боровся за здійснення національної ідеї – соборної, демократичної, вільної України.

У другому розділі **«Погляди Бориса Грінченка на освіту українських дітей в умовах Російської імперії (остання третина XIX – початок XX ст.)»** проаналізовано мету і завдання народної школи, окреслені у працях Б. Грінченка, висвітлено його внесок в українське рідномовне підручникотворення, у видання дитячої літератури, розкрито значення освітньо-публіцистичних праць діяча у контексті відображення історії народної освіти на українських землях.

З'ясовано, що у своїх численних публікаціях Б. Грінченко обґрунтував необхідність враховувати у навчанні і вихованні українських дітей їхню національну самобутність; основуватися на осягненні і задіянні особливостей національного світогляду і традицій українського народу, відповідно до чого й розробляти мету, зміст, методи, форми навчання і виховання; формувати ідеали особистості, до яких він у першу чергу відносив патріотичність, тобто любов до України, а також повагу до інших народів.

Показано, що педагогічні погляди Б. Грінченка базувалися на глибокому знанні і творчому опрацюванні вітчизняного та зарубіжного досвіду навчання й виховання, а також на врахуванні традицій української народної педагогіки. Великої ваги у навчанні він надавав урахуванню образно-стилістичних, фразеологічних особливостей мови, культури народу, його характеру, побуту, й, особливо, історії народу, оскільки саме ці чинники справляють вплив на самоідентифікацію особи. Вважаємо, що він створив своєрідну педагогічну концепцію, головним принципом якої був принцип пріоритету народності освіти. Педагогічні ідеї Б. Грінченка ґрунтуються на глибокому знанні й творчій трансформації спадщини, у першу чергу, К. Ушинського і Д. Дістервега, а також М. Корфа, В. Водовозова.

Важливим дидактичним здобутком Б. Грінченка є створення й укладання рідномовних підручників для початкового навчання і дітей, і неписьменних дорослих українців. В умовах царських україномовних заборон, не боячись утисків і покарання за їх порушення, молодий учитель розпочав таємно втілювати свої педагогічні цілі зі створення саморобних рукописних книжок-букварів вже працюючи у с. Тройчаті (1882 р.) з метою полегшення своїм учням навчання нерідною мовою та при звичаєння їх до читання і письма українською мовою. Далі такі спроби педагог свідомо розвинув у рукописах власних підручників «Українська граматка», «Граматка» (рукописи датовані 1888 і 1889 роками). На цей час припало й створення ним окремого, написаного від руки друкованими літерами, букварика для доньки Насті «Перша після “Граматки” книга до читання, за якою училася Настя та інші» (близько 1888 р.). А наступним, вищим щаблем рідномовного підручникотворення Б. Грінченка, стали вже надруковані за життя «Граматка для науки читання і письма» (1907 р.) і посмертне видання книги «Рідне слово» (1912 р.).

Обґрунтовано, що Б. Грінченко не лише створив і опублікував свої підручники для початкового навчання української грамоти, а й упроваджував їх у тогочасну освітню практику і в умовах народної школи, й у позаурочний час для просвіти неписьменних українських селян. Водночас, протягом усієї активної педагогічно-просвітницької діяльності, він наголошував на необхідності створення мережі рідномовних українських народних шкіл, обґрунтовуючи, що навчання «чужою» мовою гальмує інтелектуальний і культурний розвиток українського населення. Тому навчання рідною мовою – це один із провідних принципів освітньої концепції Б. Грінченка.

Установлено, що домінуючим чинником у доборі дидактичного матеріалу для підручників Б. Грінченко обрав зразки українського фольклору, що давало змогу навчати дітей рідної мови у її найдосконалішому вияві – на прикладах різних видів усної народної творчості. Б. Грінченко був прихильником звукового аналітико-синтетичного методу навчання грамоти, використовував доцільну методику навчання письма, що відповідала дидактичним принципам природовідповідності, народності й доступності.

Доведено, що буквар «Українська граматка до науки читання й писання» та читанка «Рідне слово» Б. Грінченка виконали свою історичну роль – зробили реально можливою масову організацію навчання дітей рідною українською мовою відразу після створення сприятливої політичної ситуації на Україні, тобто з лютого 1917 р. Проста, зрозуміла і разом з тим високохудожня літературна рідна мова, якою написано навчальні книги, з широким використанням у них різних жанрів усної народної творчості, творів провідних українських письменників та поетів, насиченість духом рідної природи, звичаями способу життя українців зробили підручники Б. Грінченка затребуваними, здатними у повній мірі сприяти розвитку розуму, формуванню у дитини національної свідомості. Для навчальних книг просвітника були також характерними висока моральна спрямованість, відсутність царслав'я, конфесійна нейтральність, ознайомлення школярів із творами літератури, звичаями інших народів, що сукупно піднесли їх на рівень непересічних зразків українського підручникотворення (для початкової школи) кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Аргументовано, що методичні здобутки та недоліки навчальних книг Б. Грінченка відобразили певний досвід у галузі вітчизняної педагогічної думки, і, водночас, створили підґрунтя для подальшого вдосконалення українських підручників з початкового рідномовного навчання.

Як видатному громадському й освітньому діячеві, Б. Грінченку був притаманний глибокий критично-конструктивний підхід до аналізу стану тогочасної народної школи та її методичних засад.

Уперше доведено, що у численних статтях і нарисах Б. Грінченко постає не лише глибоким дослідником, а й своєрідним літописцем сучасної йому народної освіти на українських підросійських землях. Для наступних поколінь дослідників історії українського шкільництва його публікації є і свідченнями учасника освітньо-просвітніх подій, і документальним джерелом, що допомагає осягнути і реконструювати той історичний час у контексті проблеми української рідномовності.

Представлені у другому розділі матеріали дають підстави стверджувати, що впродовж активної педагогічно-просвітницької діяльності Б. Грінченко послідовно відстоював ідею рідномовної (української) освіти українців на підросійських землях Російської імперії, бо вважав, що не можна вчити дітей на «чужій мові» і виховувати їх за «іншородними» педагогічними ідеями, традиціями і підручниками; першорядність для Б. Грінченка національної сутності змісту рідномовного навчання і виховання дітей, зв'язку школи із соціальним середовищем, вивчення національної історії, традицій, культури і народознавства, що становлять основу засвоєння духовних цінностей свого народу, світського характеру шкільної освіти дітей.

У третьому розділі «**Борис Грінченко у відстоюванні рідномовної просвіти дорослих як складника діяльності народної школи на українських землях Російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.)**» висвітлено ідеї Б. Грінченка щодо ролі рідномовної книги у просвіті дорослого українського населення та їх практичне втілення в умовах тогочасних цензурних заборон, схарактеризовано особливості етнографічної спадщини діяча як питомого складника його просвітницько-педагогічної боротьби за рідномовність в освіті українців і як вагомого внеску у розвиток досліджень українського фольклору, розкрито просвітню і педагогічну значущість укладеного Б. Грінченком «Словаря української мови» у вимірі поширення рідномовної освіти.

Обґрунтовано, що Б. Грінченко надавав виключно великого значення книзі у житті людини, а особливо у вихованні дитини. Результатом творчого пошуку Грінченка-вчителя стала вміло організована ним робота з книжкою у процесі навчання й виховання і сільських дітей, і власної доньки, і пересічних селян-українців. Читання українських книжок Б. Грінченко зробив для школярів заохоченням і нагородою за добре самостійно виконані завдання. Роботу з книгою педагог організував, дотримуючись певної системи, згідно з якою продовженням навчальної діяльності учнів у класі ставало позакласне читання рідномовних книг із бібліотеки Б. Грінченка, написання ними рецензій про прочитані книжки, про твори однокласників, читання вголос українських текстів родичам, односельцям.

Б. Грінченко зробив вагомий внесок у розвиток й певне всистемлення заходів з поширення рідномовної просвіти українського населення на підросійських теренах за допомогою друкованого слова, тобто за допомогою створення і видання дешевих, простих за змістом, але корисних народопросвітніх книжечок, які разом з тим створювали, по-перше, можливість для пересічного українця читати (чи слухати) українське слово, знайомитися з творами українських митців, одержувати елементарні корисні знання – і практичні, і побутово-гігієнічні. По-друге, сприяли усвідомленню людьми своєї приналежності до окремої від російської української нації, яка має власну мову, літературу, оригінальний і багатий фольклор.

Підсумовуючи досягнення Бориса Грінченка у галузі етнографічної науки, як здобутки боротьби за рідномовність і національну самоідентифікацію українців, варто відзначити, по-перше, те, що він надав українській етнографії значення своєрідного паспорту української нації, перетворив її на доказову науку окремішності і самоідентифікації українського народу, народу самобутнього, із своєю неповторною культурою і духовністю. По-друге, він обґрунтував й

аргументовано довів нагальну потребу навчати українських дітей їхньою рідною мовою, використовуючи для цього й етнографічні аргументи. По-третє, використав доступний за змістом етнографічний матеріал, як навчальний матеріал (чим реалізував педагогічний принцип природовідповідності у сенсі народності), надкорисний у виховному значенні (формування моральних і духовних якостей відповідно до українського архетипу) і як соціально значущий (формування національної самосвідомості) навчальний засіб.

Показано, що «Словарь української мови» (1907–1909 рр.) за редакцією Б. Грінченка став не лише цінною лексикографічною пам'яткою, а й своєрідним підручником української мови, що, своїм чином, працював на ідею поширення рідномовної освіти і просвіти українців. Цей двомовний – українсько-російський – словник (у своїй основі перекладного типу), що водночас виконував енциклопедично-тлумачні функції, містив до 68 тисяч реєстрових слів, і став першим в українській лексикографії великим зібранням лексичних надбань української мови з перекладом включених до нього слів російською мовою (значно рідше – з тлумаченням значення слова російською мовою) і здебільшого з відповідним українським ілюстративним текстом до кожного з поданих значень слова. У реєстрі словника представлено лексику і літературної мови ХІХ ст., і зразки фольклору, а також і більшості українських діалектів. Своє місце у «Словарі» посіла й українська фразеологія, часто з поясненням її походження, що було яскравим свідченням багатства виражальних засобів української мови ХІХ – початку ХХ ст.

Для нашого дослідження найбільш вагомим є те, що «Словарь» Б. Грінченка став своєрідною навчальною книгою української мови, такою потрібною у той історичний час і для утвердження українства, і для реалізації освітньо-просвітніх завдань націєтворення. Це видання є не лише пам'яткою українського словникарства, підручником, зібранням історичних відомостей доби і культури, а й авторитетним джерелом, звідки й сучасні мовознавці беруть знання з різних аспектів народної української культури, побуту, зоології, техніки тощо.

ВИСНОВКИ

Ретроспективний історико-системний аналіз проблеми, пов'язаної із розкриттям поглядів Бориса Грінченка на засади роботи рідномовної (української) школи і шляхи рідномовної просвіти українського народу в умовах його підросійського імперського існування, здійснений на основі вивчення різноманітних писемних джерел, дає підстави для таких висновків:

1. Аналіз історіографії досліджуваної проблеми уможливив з'ясування того, що, внаслідок зміни ідеологічного підґрунтя історіографічних парадигм дослідження і відображення життєтворчості видатного українського громадського діяча і письменника, педагога і просвітителя Бориса Грінченка у різні історичні часи (починаючи з 1885 р., коли з'явилася перша рецензія на його твір, і закінчуючи сьогоднішнім), у розгортанні таких студій умовно виділено 5 періодів. Для кожного з них характерним було створення авторами-дослідниками певного інтерпретаційно-дискурсивного образу діяча, на формування образу якого впливали відмінності в ідейно-методологічних підходах авторів.

Перший період (1885–1910) – час визнання і шанування Б. Грінченка як активного борця за національні інтереси українців, його визнання як письменника, етнографа, публіциста.

Другий період (1910-і роки) – час посмертної глорифікації діяча, визнання його здобутків у справі самоствердження українців. Упродовж цих двох перших періодів формувався образ видатного українського патріота-борця за українську ідею самостійності і розвитку національної культури.

Третій період (1920–1950-і роки) – час поступової зміни ставлення до громадсько-культурної роботи Б. Грінченка (особливо починаючи з другої половини 1920-х – у 1930-і роки) з позитивного на критично-применшувальне і щодо його літературних надбань, і щодо громадсько-просвітньої діяльності. Відбувалося закріплення образу Грінченка-«шароварного просвітника», а то й «войовничого націоналіста», що узгоджувалося тогочасними радянськими ідеологічними пріоритетами класовості й інтернаціоналізму. Зафіксовано поступовий перехід до замовчування його спадщини.

Четвертий період (1960–1990) – час поступового повернення спадщини Б. Грінченка в український культурний і науковий обіг, відновлення його образу насамперед як національного літературного діяча і автора «Словаря української мови».

П'ятий період (1991 – донині) – час поновлення вшанування надбань Б. Грінченка і як самобутнього українського письменника, і як полум'яного патріота-громадського діяча. А, головне, завдяки ретельному збиранню і поглибленому вивченню його спадщини (і друкованої, і рукописної, й епістолярної, і мемуарної) вперше склалися умови для відтворення образу Грінченка-видатного просвітника українського народу і педагога народної рідномовної школи, за яку він боровся все свідоме життя.

Вивчення історіографії, присвяченої життю, діяльності і спадщині Б. Грінченка, дає підстави зробити висновок і про сформування в українській гуманітаристиці самостійного напрямку – грінченкознавства, яке в умовах суверенності України постійно поповнюється новими дослідженнями різного формату, у змісті яких на основі об'єктивних, плюралістичних методологічних підходів розкриваються нові грані спадщини Б. Грінченка та його сучасників (і опонентів, і однодумців), завдяки чому триває цілеспрямований процес реконструкції історії та культури українського народу.

2. З'ясовано, що і у своїх публікаціях, і у педагогічно-просвітницькій діяльності Б. Грінченко з перших років учителювання, під впливом ідей Т. Шевченка (про що свідчив у листах до однодумців), послідовно відстоював ідею рідномовної (української) народної школи для дітей українців і рідномовної просвіти дорослих неписьменних українців на підросійських землях Російської імперії. Цьому посприяв і його безпосередній досвід сільського вчителя, який на власні очі побачив, що не можна вчити дітей на «чужій мові» і за «чужими» підручниками, які не враховували ні національну самобутність, ні особливості довкілля та побуту українських школярів – таке навчання гальмувало розумовий розвиток дітей, переобтяжуючи їх вимушеністю постійно здійснювати подвійні переклади навчального матеріалу з «чужої» мови на рідну, і навпаки. Тому метою

народної школи і своєї просвітницької діяльності Б. Грінченко визначив сприяння організації школи національної за мовою, змістом і духом. Мало не в усіх своїх педагогічних та літературно-публіцистичних працях Б. Грінченко обстоює природовідповідну потребу української дитини навчатися рідною мовою. Для досягнення просвітницької мети діяч прагнув орієнтувати народну школу на просвіту сільського населення, тобто батьків учнів, задля підйому загального культурно-освітнього, розумового рівня українського народу. У цьому вбачаємо системно-концептуальний підхід педагога до вирішення завдань тогочасної рідномовної народної школи.

Доведено, що педагогічні погляди Б. Грінченко ґрунтувалися на глибокому знанні вітчизняного і зарубіжного досвіду в освіті (К. Ушинський, Д. Дістервег, М. Корф, В. Водовозов) та на врахуванні традицій української народної педагогіки. Вважаємо, що, роблячи акцент на образно-стилістичних, фразеологічних особливостях мови, культурі народу, його характері, побуті, а, особливо, історії народу, як основних чинників, які справляють вплив на самоідентифікацію особи, він створив своєрідну педагогічну концепцію, головним принципом якої був пріоритет народності освіти, поєднавши два завдання: освічувати народ і формувати в українців національну самосвідомість.

Б. Грінченко доцільно пов'язував значущість рідномовності освіти і дотримання наступності у навчанні в усіх ієрархічно вибудованих типах навчальних закладів, тому обґрунтував ідею: умовою єдності системи освіти має бути рідна мова навчання. Починати створювати національну систему освіти радив з її початкової ланки – народної школи, й паралельно переструктурувати роботу гімназій та університетів.

3. Аргументовано, що посутнім дидактичним здобутком Б. Грінченка є створені ним рідномовні підручники для початкового навчання і дітей, і неписьменних дорослих українців. Встановлено логічну послідовність роботи просвітника у галузі підручникотворення: першим кроком було створення саморобних рукописних україномовних книжечок-букварів для своїх учнів у с. Тройчаті (1882 р.), які полегшували дітям навчання нерідною мовою і призвичаювали їх до читання і письма українською мовою; другим кроком стало написання рукописів підручників «Українська граматка», «Граматка» (рукописи датовані 1888 і 1889 роками) та окремого, теж написаного від руки друкованими літерами, букварика для доньки Насті «Перша після “Граматки” книга до читання, за якою училася Настя та інші» (близько 1888 р.), і третім, завершальним кроком на ниві рідномовного підручникотворення стали надруковані за його життя «Граматка для науки читання і письма» (1907 р.) і посмертне видання книги «Рідне слово» (1912 р.).

З'ясовано, що головним чинником у доборі дидактичного матеріалу для підручників Б. Грінченко обрав зразки українського фольклору, які були близькі, знайомі та зрозумілі дітям, а, головне, це полегшувало вивчення ними рідної мови. Аналіз змісту навчальних книг засвідчив, що їх автор дотримувався дидактичних принципів природовідповідності, народності, доступності, а також мав на меті формувати в учнів національну ідентифікацію і моральні ідеали, розширювати їхній світогляд.

Доведено, що народну школу педагог розглядав як один із шляхів поширення рідномовної освіти у сув'язі із компонентом позашкільного навчання, тобто, із залученням дітей до позаурочного рідномовного читання. Тому Б. Грінченко почав займатися вирішенням проблеми позашкільного дитячого читання, адже книг для дітей, та ще й національно орієнтованих, бракувало. Він теоретично обґрунтував потреби створення дитячої літератури, розробив педагогічні вимоги до таких видань (уміщені тексти мають відповідати високим моральним ідеалам; автор має дотримуватися реалістичності у змалюванні життя, однак без зображення його «брудних» сторін; тексти мають бути високої художньої якості («артистичні»)).

Опікуючись створенням дитячих журналів, просвітник наголошував на тому, що для різних вікових груп вони мають бути різними, тобто, наполягав на забезпеченні урахування вікових особливостей дітей і підлітків. Метою періодичних видань для дітей він визначив систематичний вплив на їхній духовний світ для формування естетичних, моральних, патріотичних переконань. Загалом книгу, журнал Б. Грінченко розглядав як важливий засіб формування дитячих уподобань, смаків та загальної ерудиції.

Показано, що Б. Грінченко зробив вагомий внесок у розвиток і всистемлення рідномовної просвіти українського населення на підросійських теренах за допомогою друкованого слова: створення і видання дешевих народопросвітніх книжечок, які, по-перше, надавали можливість для простого українця читати (чи слухати) українське слово, знайомитися з творами українських митців, одержувати елементарні корисні знання – і практичні, і побутово-гігієнічні; по-друге, сприяли усвідомленню людиною своєї приналежності до окремої, від російської, української нації з власною мовою, літературою та оригінальним фольклором. Водночас просвітник доводив, що рідномовні народопросвітні книжечки і журнали для дорослих мають орієнтуватися на рух громадського, політичного, наукового і літературного життя суспільства, а також сприяти розвитку елементарних знань та поширенню прогресивних ідей.

4. Уперше доведено, що у численних статтях і нарисах Б. Грінченко постав не лише глибоким дослідником, а й своєрідним літописцем сучасної йому народної початкової освіти на українських підросійських землях, відобразивши її специфіку і болючі питання на конкретних, достеменно відомих йому фактах та свідченнях. Його бачення дійсності відзначалося глибоким критико-аналітичним підходом до висвітлення проблем освіти і просвіти українців, до відображення стану тогочасної народної школи та її методичних засад. Такі праці просвітника для наступних поколінь дослідників історії українського шкільництва є і свідченнями учасника освітньо-просвітніх процесів, і документальним джерелом, що допомагає досягнути й реконструювати той історичний час у контексті проблеми української рідномовності і культури. Історико-педагогічний потенціал спадщини Б. Грінченка ще далеко не вичерпаний.

5. Обґрунтовано, що Б. Грінченко не лише зробив вагомий внесок у розвиток української етнографії, а й використав етнографічні матеріали у своїй боротьбі за рідномовність і національну самоідентифікацію українців. По-перше, зібрані (протягом 1880–1890-х років) і репрезентовані ним разом з однодумцями і помічниками багаті матеріали з української етнографії стали неспростовним

свідченням самотності й окремішності українського народу, що має свою неповторну культуру і духовність.

По-друге, Б. Грінченко аргументовано довів нагальну потребу навчати українських дітей їхньою рідною мовою, використовуючи для цього й етнографічні аргументи.

По-третє, просвітник використав етнографічний матеріал, як доступний за змістом навчальний матеріал, чим забезпечив реалізацію педагогічного принципу природовідповідності у розумінні народності: формування особистості дитини-українця та виховання в неї моральних і духовних якостей відповідно до українського архетипу.

У підсумку зазначимо, що здійснене дослідження однак не вичерпує всієї проблематики, пов'язаної з розкриттям поглядів Б. Грінченка на засади роботи рідномовної (української) школи і шляхи рідномовної освіти українського народу в умовах його підросійського імперського існування. Предметом окремих подальших розвідок можуть бути історичні студії просвітника, його погляди на місію і підготовку вчителя, порівняльний аналіз педагогічних ідей Б. Грінченка і М. Драгоманова.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких відображені основні наукові результати дисертації

1. Коляденко О. В. Етнографічна спадщина Бориса Грінченка як важливий складник просвітницької роботи на українських землях (1880–1900-ті рр.). *Педагогічна освіта: теорія і практика* : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський нац. ун-т імені Івана Огієнка, Ін-т педагогіки НАПН України, 2020. Вип. 28(1-2020). С. 36–49.

2. Коляденко О. В. Ідеї Бориса Грінченка про мету і завдання національної школи. *Освітологічний дискурс*. 2016. Вип. 3(15). С. 1–12.

3. Коляденко О. В. Погляди Бориса Грінченка на значення україномовних книг у освіті населення на підросійських землях України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка*. Вип. 11(167) / Нац. ун-т «Черн. колегіум» ім. Т. Г. Шевченка; голов. ред. М. О. Носко. Чернігів : НУЧК, 2020. С. 196–204. (Серія: Педагогічні науки).

4. Коляденко О. В. Ретроспектива досліджень з грінченкознавства. *Наукові записки* : [збірник наукових статей] / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова ; упор. Л. Л. Макаренко. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2020. Вип. СХХХХVІІІ(148). С. 57–69. (Серія педагогічні науки).

5. Коляденко О. В. «Словарь української мови» Бориса Грінченка і його значення у культурно-просвітному розвитку української нації (початок ХХ ст.). *Інноваційна педагогіка*. 2020. № 28. С. 37–43.

6. Koliadenko O. «Ukrainian grammar» by Borys Grinchenko and questions of the native language school (the last third of the XIX – the beginning of the XX century). *Periodyk Naukowy Akademii Polonijnej*, Czestochowa. 2020, 40(2020) nr 3. P. 140–146.

Наукові публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дослідження

7. Коляденко О. В. До проблеми історіографії грінченкознавчих студій. *Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки за 2020 рік*. Київ : Інститут педагогіки НАПН України, Педагогічна думка, 2020. С. 177–178.

8. Коляденко О. В. Драматизм стану освіти українського народу наприкінці XIX – початку XX ст. *Specialized and multidisciplinary scientific researches : Collection of scientific papers «Л'ОГОΣ» with Proceedings of the International Scientific and Practical Conference (Amsterdam, 11 December 2020)*. Vol. 4. Amsterdam, The Netherland : European Scientific Platform, 2020. С. 90–93.

9. Коляденко О. В. Етнографічна спадщина Бориса Грінченка як націєтворче джерело. *Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції* : зб. матеріалів XXIII Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 28 квітня 2020 р.) / Редкол.: І. І. Тимошенко (відп. ред.) та ін. Київ : Вид-во Європейського університету, 2020. С. 26–28.

10. Коляденко О. В. Погляди Бориса Грінченка на завдання національної школи. *Сучасна наука: теорія і практика* : матеріали ІХ Міжнар. науково-практ. конференції (м. Київ, 24–25 червня 2016 р.) / ГО «Інститут освітньої та молодіжної політики» ; Науково-навчальний центр прикладної інформатики НАН України. Київ : ГО «ІОМП», 2016. С. 22–27.

11. Коляденко О. В. Погляди Бориса Грінченка на роль книги в просвіті українського народу. *Історія та філософія освіти в незалежній Україні: здобутки і стратегії* : зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнародною участю (м. Київ, 20 травня 2020 р.) / ред. кол.: О. М. Топузов, С. О. Сисоєва, Н. П. Дічек, М. Д. Култаєва та ін.; Інститут педагогіки НАПН України. Київ ; Біла Церква : Вид-во «Авторитет» ФОП Курбанова Ю. В., 2020. С. 45–47.

12. Коляденко О. В. Рукописні підручники Бориса Грінченка. *Paradigmatic view on the concept of world science* : Collection of scientific papers «Л'ОГОΣ» with Proceedings of the International Scientific and Practical Conference (Toronto, 21 August 2020). Vol. 2. Toronto, Canada : European Scientific Platform, 2020. С. 76–79.

АНОТАЦІЇ

Коляденко О.В. Погляди Бориса Грінченка щодо рідномовної (української) школи (остання третина XIX – початок XX століття). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ, 2021.

На підставі історіографічного аналізу джерел, присвячених вивченню життя і різнобічної громадсько-просвітницької діяльності Б. Грінченка, накопичених за понад 120-річний період, доведено, що наразі в Україні сформувалася самостійна галузь гуманітарного знання – грінченкознавство, яке складається з численних, різних за тематикою, формою, форматом праць – біографічно-персоналістичних (спогади, епістолярій), аналітико-інтерпретаційних (монографії, дисертації, наукові статті), популяризаторських.

Виділено й охарактеризовано 5 основних періодів у розгортанні грінченкознавства, відмінних за ідейно-методологічними підходами авторів-дослідників та їхніми інтерпретаційно-дискурсивними образами Б. Грінченка.

Розкрито ідеї Б. Грінченка щодо мети і завдань народної школи на українських землях Російської імперії (остання третина XIX – початку XX ст.): відстоювання необхідності організації рідномовного, відповідно до дидактичного принципу природовідповідності, початкового навчання українських дітей; створення й використання для їхньої освіти рідномовних підручників, а також видання й поширення народопроектних книг для неписьменних дорослих українців. Педагог обстоював потребу орієнтувати роботу народної школи на просвіту сільського населення задля підйому культурно-освітнього рівня українського народу.

Обґрунтовано, що створені Б. Грінченком рідномовні підручники для початкового навчання дітей (буквар «ГраMATка для науки читання і письма», 1907 р. і читанка «Рідне слово», 1912 р.) стали дидактичним здобутком української педагогічної думки.

Висвітлено використання просвітником українського фольклору, як доступного за змістом і важливого для формування національної самосвідомості школярів навчального матеріалу. Аргументовано педагогічну значущість укладеного ним «Словаря української мови» (1902–1907).

Вперше обґрунтовано внесок Б. Грінченка як літописця діяльності народної школи та стану просвіти українського населення у досліджуваній час.

Ключові слова: Борис Грінченко, просвітницька і педагогічна діяльність, грінченкознавство, народна школа, рідна (українська) мова, буквар, граматка, етнографічний матеріал, націєтворення, просвіта.

Коляденко О.В. Взгляды Бориса Гринченка на родноязычную (украинскую) школу (последняя треть XIX – начало XX века). – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01 – общая педагогика и история педагогики. – Киевский университет имени Бориса Гринченко, Киев, 2021.

На основе историографического анализа источников, посвященных изучению жизни и разносторонней общественно-просветительской деятельности Б. Гринченко, накопленных за более, чем 120-летний период, доказано, что в Украине сформировалась самостоятельная отрасль гуманитарного знания – гринченковедение, состоящая из многочисленных, разных по тематике, форме, формату работ – биографически-персоналистических (воспоминания, эпистолярный), аналитико-интерпретационных (монографии, диссертации, научные статьи), популяризаторских.

Выделены и охарактеризованы пять основных периодов в развитии гринченковедения, отличающихся по идейно-методологическим подходам авторов, а также созданные ими разные интерпретационно-дискурсивные образы деятеля.

Раскрыты идеи Б. Гринченко о цели и задачах народной школы на украинских землях Российской империи (последняя треть XIX – начало XX в.): отстаивание необходимости организации родноязычного (украиноязычного), согласно

дидактическому принципу природосообразности, начального обучения украинских детей; создание и использование для их образования учебников на родном языке, а также изданиях и распространении популярных просветительских книг для неграмотных взрослых украинцев. Педагог доказывал необходимость ориентировать работу народной школы на просвещение сельского населения с целью подъема его культурно-образовательного уровня.

Обосновано, что созданные Б. Гринченко родноязычные учебники для начального обучения детей (букварь «ГраMATка для науки чтения и письма», 1907 г., книга для чтения «Родное слово», 1912 г.) стали дидактическим достижением украинской педагогической мысли.

Показано использование педагогом-просветителем украинского фольклора, как доступного по содержанию и важного для формирования национального самосознания школьников учебного материала. Аргументирована педагогическая значимость составленного им «Словаря украинского языка» (1902–1907).

Впервые охарактеризован вклад Б. Гринченко как летописца деятельности народной школы и просвещения украинского населения в исследуемое время.

Ключевые слова: Борис Гринченко, просветительская и педагогическая деятельность, гринченковедение, народная школа, родной (украинский) язык, букварь, граматка, этнографический материал, просветительство.

Kolyadenko O.V. Borys Grinchenko's views on the native (Ukrainian) school (the last third of the XIX – the beginning of the XX century). – As a manuscript.

Thesis for a Candidate's Degree (PhD) in Pedagogical Sciences. Specialty 13.00.01 – General pedagogics and history of pedagogics. – Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, 2021.

The thesis presents a historiographical analysis of sources collected over more than 120 years, devoted to the life study, social and educational, pedagogical activities, literary and journalistic works of B. Grinchenko. Based on the analysis, it is proved that an independent branch of humanities has emerged and formed now in Ukraine – Grinchenko's studies, which consist of numerous, different not only in subject but also in form, format of works – biographical and personalistic (testimonies, memoirs, epistolary), analytical and interpretive (monographs, theses, essays, scientific articles, reviews), promotional (anniversary, articles and notes).

Due to the change of methodological and ideological approaches of the author-researchers, 5 main periods in Grinchenko's studies are characterized. Different interpretive and discursive images of B. Grinchenko are represented.

B. Grinchenko's ideas about the purpose and tasks of the public school in the Ukrainian lands of the Russian Empire were revealed (the last third of the XIX – the beginning of the XX centuries). With his own teaching experience, he was convinced that it was impossible to teach children in a «foreign language» and with «foreign» textbooks, which did not take into consideration either the national identity or the peculiarities of the environment and life of the Ukrainian pupils. He considered such training to be a brake on mental development; it overburdened the education of Ukrainian children, who were constantly forced to make double translations of educational material from a «foreign» language into their native language, and then vice versa. Therefore, B. Grinchenko

identified the purpose of the public school and his own activity as the promotion of the organization of the national school by language, content and spirit.

In almost all his pedagogical, literary and journalistic works, B. Grinchenko defended the natural need of a Ukrainian child to learn in his native language. The second part of the educational goal of the activist was the orientation of the public school on the education of the rural population, that was, that the parents of pupils learned to read and write in order to raise the general cultural, educational, intellectual level of the Ukrainian people.

At first, in the 1880th, due to the lack of Ukrainian-language textbooks, B. Grinchenko produced hand-written ABC-books for teaching Ukrainian language for his daughter Nastya and peasant children-pupils. These first attempts became the basis for B. Grinchenko's creation «Grammar for the Science of Reading and Writing» (1907) and «Native Word» (1912). In his textbooks, B. Grinchenko used Ukrainian folklore as an educational material – accessible in content and important for the formation of national identity of pupils. He started collecting ethnographic monuments in the villages (fables, stories, proverbs, riddles, jokes, proverbs, songs, fairy tales) at a young age. The rich materials on Ukrainian ethnography collected and published together with like-minded people and helpers became an indisputable testimony to the identity of the Ukrainian people that have a unique culture and a rich spiritual world. It is substantiated that they became a didactic achievement of Ukrainian pedagogical thought.

The contribution of B. Grinchenko to the solution of the problem of preparation and publication of the accessible native-language literature for children and public-popular books for adults is highlighted in the thesis. Thanks to the enthusiasm of the educator and his colleges, the publication in the format of cheap popular-educational books was developed and systematized in the 1890s. Such books made an opportunity for ordinary Ukrainians to read (or listen) Ukrainian word, to receive some useful practical and hygiene knowledge. Besides, they helped to realize the idea that Ukrainians belong to a separate from the Russian nation, which has its own language, literature, and original folklore.

B. Grinchenko considered the book as a treasure trove of wisdom, a powerful means of education and personality development, the most important source of education and self-education. He stressed that the book has a unique influence on the problems of personal, civic and spiritual development, promotes interest and respect for knowledge and reading «Ukrainian books», teaches a person to think and learn the native language.

The significance of the «Dictionary of the Ukrainian language» compiled by B. Grinchenko (1902–1907) as a contribution to the development and legitimation of the Ukrainian language is represented in the conditions of sub-Russian existence of Ukrainians, and as a universal information source of the development of national language and culture. It is emphasized that the publication of the «Dictionary» had and has not only linguistic significance, but also pedagogical, cultural, educational and ethnographic.

It was proved for the first time that in numerous articles and essays B. Grinchenko appeared not only as a profound researcher, but also as a kind of chronicler of primary education in the Ukrainian sub-Russian lands, reflecting its peculiarities and painful questions. His vision of the reality of that time was marked by a deep critical-analytical approach to the coverage of the problems of enlightenment of Ukrainians. For the next generations of researchers of the Ukrainian history schooling such educator's works are

both testimonies of the participant of educational processes and a documentary source that helps to comprehend and reconstruct that historical time in the context of the Ukrainian language problem and state of culture.

Key words: Borys Grinchenko, educational and pedagogical activity, Grinchenko studies, folk school, native (Ukrainian) language, ABC book, grammar, ethnographic material, nation-building, education.